

15. Поляков Б.М. Право неспроможності (банкрутства) в Україні : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Ін Юре, 2011. 560 с.

16. Рішення Високого суду Англії та Уельсу у справі BR-2014-002375 and BR-2015-001180 від 24 квітня 2020 року. URL: <https://www.bailii.org/ew/cases/EWHC/Ch/2020/974.html>

17. Brunnemanni J. De concursus creditorum. Schrey & Hartmanus, 1707. С. 207. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=dOBPAAAACAAJ&printsec=frontcover&h|=ru#v=onepage&q&f=false>

УДК 349.3:346.26

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2023.5.5>

ЧУДИК-БІЛОУСОВА Н.І.

УЧАСТЬ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ У ФОРМУВАННІ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

BUSINESS PARTICIPATION IN THE FORMATION OF THE SOCIAL SECURITY SYSTEM UNDER MARTIAL LAW

Визначено, що одним із напрямків реалізації соціальної політики в умовах воєнного стану залишається взаємодія держави і бізнесу через суб'єктів господарювання. Встановлено, що система соціального забезпечення України в умовах воєнного стану продовжує своє функціонування за активної участі суб'єктів господарювання. Узагальнено форми взаємодії бізнесу і держави в умовах воєнного стану в частині організації чи надання соціального забезпечення. Доведено, що вибір ефективного напрямку діяльності для участі у формуванні системи соціального забезпечення в умовах воєнного стану залежить від суб'єкта господарювання, котрий поєднав отримання прибутку із заходами з організації чи надання недержавного соціального забезпечення. Виявлено, що новий напрямок у діяльності соціально відповідального бізнесу передбачає здійснення суб'єктом господарювання заходів із соціального сприяння, з урахуванням статутних завдань. Доведено, що часто вплив на систему соціального забезпечення здійснюється через соціальне підприємництво, особливо в умовах воєнного стану. Соціальне підприємництво дозволяє бізнесу створити робочі місця та реалізувати свої соціальні ініціативи, навіть в умовах воєнного стану. Виявлено, що система заходів, котрі спрямовуються на соціальне забезпечення постраждалих в умовах воєнного стану осіб, є базовою ознакою їхньої діяльності як соціально відповідального бізнесу. Обґрунтовано необхідність розробки та прийняття законодавства щодо діяльності соціальних підприємств з урахуванням європейських стандартів. Доцільним є запровадження податкових пільг для бізнесу, котрий фінансує заходи соціальної підтримки. Обґрунтовано необхідність створення умов для розвитку ветеранського підприємництва як основи їхньої соціальної інтеграції та участі в суспільному житті.

Ключові слова: *бізнес, недержавне соціальне забезпечення, система соціального забезпечення, соціальне підприємництво, суб'єкт господарювання.*

© ЧУДИК-БІЛОУСОВА Н.І. – кандидатка юридичних наук, доцентка, старша наукова співробітниця відділу міжнародного приватного права та правових проблем євроінтеграції (Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України)

It was determined that one of the directions of the implementation of social policy in the conditions of martial law remains the interaction of the state and business through business entities. It was established that the social security system of Ukraine under martial law continues its operation with the active participation of business entities. Forms of interaction between business and the state under martial law in terms of organization or provision of social security are summarized. It is proven that the choice of an effective direction of activity for participation in the formation of the social security system in the conditions of martial law depends on the economic entity, which has combined profit-making with activities from the organization or provision of non-state social security. It was revealed that a new direction in the activity of socially responsible business involves implementing social assistance measures by the business entity, taking into account the statutory tasks. It has been proven that often the influence on the social security system is carried out through social entrepreneurship, especially in the conditions of martial law. Social entrepreneurship allows businesses to create jobs and implement social initiatives even in martial law. It was found that the system of measures aimed at the social security of persons injured in the conditions of martial law is a basic feature of their activity as a socially responsible business. Taking into account European standards the need to develop and adopt legislation on the activities of social enterprises is substantiated. It is appropriate to introduce tax benefits for businesses that finance social support measures. The need to create conditions for the development of veteran entrepreneurship as a basis for their social integration and participation in public life is substantiated.

Key words: *business, non-state social security, social security system, social entrepreneurship, business entity.*

Вступ. Відновлення національної економіки та її підтримання на належному рівні в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення повинно відбуватися за активної участі держави через запровадження ефективних механізмів сприяння в діяльності суб'єктів господарювання, завдяки бізнесу яких створюються робочі місця задля мінімізації чи подолання безробіття, забезпечується сприяння ветеранським організаціям та організаціям осіб з інвалідністю у створенні соціальних підприємств та організації соціального підприємництва. Така діяльність суб'єктів господарювання водночас виступає одним із напрямків реалізації соціальної політики та протидії тим соціальним ризикам, дія яких посилилася через повномасштабне вторгнення та посилила соціальну незахищеність окремих категорій. Протягом останнього десятиліття суб'єкти господарювання більш активно інтегруються в систему соціального забезпечення нашої країни та посилюють свою участь у забезпеченні функціонування переважно її недержавної складової у формах та у спосіб, не заборонених законом. Завдяки їхній активній участі вдається мінімувати вияв тих соціальних ризиків, внаслідок яких останніми роками зростає кількість соціально незахищених осіб.

Постановка завдання. Процес співпраці між державою та суб'єктами господарювання (бізнесом) у частині формування та розвитку системи соціального забезпечення фактично активізувався з 2015 року, після початку демобілізації осіб, залучених до оборони країни, та зростання кількості внутрішньо переміщених осіб внаслідок незаконної анексії окремих територій країни.

На сьогодні така взаємодія є довготривалим, багатоступеневим процесом, який тісно пов'язаний з економічними, фінансовими, юридичними реаліями життя українського суспільства, котрі зазнали суттєвого негативного впливу з часу оголошення воєнного стану.

Вибір ефективних напрямків діяльності саме суб'єктом господарювання в умовах воєнного стану повинен поєднувати одночасно заходи з отримання прибутку та заходи з організації чи надання недержавного соціального забезпечення у спосіб та у формах, не заборонених законом, формуючи чи розвиваючи новий напрямок у своєму розвитку як соціально відповідального учасника відносин у сфері господарювання, бізнесова діяльність якого має на меті не лише отримання прибутку, але й здійснення заходів із соціального сприяння, з урахуванням власних статутних завдань.

Існує позиція, що для бізнесу, котрий вважає себе соціально-відповідальним, соціальний ефект як прогнозований результат його діяльності є похідним і добровільним, тобто таким, що може бути включений у діяльність і виключений у будь-який момент за рішенням керівництва [17, с. 8]. Хоча зазначена позиція не може бути застосована в теперішніх умовах.

Окремі питання діяльності суб'єктів господарювання як суб'єктів здійснення заходів з підтримки та формування системи соціального забезпечення нечасто є предметом досліджень у наукових працях. Окремі напрацювання є у вчених-юристів: М. Белова, Л. Біланич, А. Гель, О. Голубка, Ю. Гоцуляк, І. Жаровська, Т. Міхайліна, О. Петрик, С. Синчук, Г. Татаренко, Л. Тараненко, Р. Тимофіїв, О. Тищенко, Г. Чанишева, О. Ярошенко – та економістів, зокрема: Б. Андрощук, І. Біла, С. Богатир, С. Водорезова, І. Гаранчевська, О. Гедзюк, О. Герасименко, М. Гончарова, Є. Гусак, О. Дегтяр, Л. Долуда, О. Кіреєва, Ю. Кірсанова, Н. Коленда, А. Колосок, А. Колот, А. Корнецький, Б. Косович, Т. Кривов'язюк, Т. Лукіна, А. Любчич, В. Маліков, О. Поважний, І. Сабецька, В. Співак, А. Туманова, А. Черчик, Л. Черчик та багато та ін.

Діяльність суб'єктів господарювання з формування системи соціального забезпечення може бути реалізована в різних формах. Єдиного визначеного переліку форм діяльності суб'єктів господарювання немає, тому в рамках запропонованого дослідження ми спробуємо узагальнити їхній перелік та охарактеризувати найбільш дієві форми сприяння функціонуванню системи соціального забезпечення держави в умовах воєнного стану.

Аналіз форм участі суб'єктів господарювання у формуванні та функціонуванні системи соціального забезпечення дозволяє включити до їхнього переліку укладення договорів про соціальне забезпечення працівника [45, с. 340], недержавне соціальне страхування для покриття витрат на медичну допомогу [54, с. 148], надання «соціального пакету» [9, с. 208–209], добровільне страхування [51, с. 10; 53, с. 298], закріплення в колективному договорі додаткових соціально-побутових пільг [55, с. 137], укладення трудових договорів про дистанційну роботу [50, с. 63], про роботу з нефіксованим робочим часом [50, с. 65], збереження соціальних гарантій за працівником на час проходження ним військової служби, включаючи період його лікування та період перебування в полоні [56, с. 57], участь у формуванні пенсійних накопичень [41], компенсацію витрат на переїзд працівника при релокації суб'єкта господарювання [56, с. 56–57], здійснення заходів із соціального підприємництва.

Одним із сучасних інструментів взаємодії суспільства, влади та бізнесу в частині фінансування соціального забезпечення в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення слід визнати соціальне підприємництво, роль якого досі детально не проаналізована представниками юридичної науки. Соціальне підприємництво визначають через систематичну, господарську діяльність [48, с. 27], яка є соціально інноваційною підприємницькою діяльністю, значну частину доходів від якої спрямовують на вирішення соціальних проблем [46], що є надзвичайно важливим для забезпечення часткової стабільності у функціонуванні громадянського суспільства, особливо в сучасних українських реаліях.

Результати дослідження. Важливою умовою розвитку соціального підприємництва у світі залишається, насамперед, сприяння держави. За даними доповіді «Глобальний погляд на соціальне підприємництво», в 2022 році у світі налічувалося понад 11,5 млн соціальних підприємств, із них у Великій Британії – приблизно 130 тис., у Німеччині – понад 100 тис., у Польщі – 30 тис., в Італії – майже 20 тис., в Австрії – понад 2,5 тис., а в Чехії – майже 500 соціальних підприємств. Лідерами в розвитку соціального підприємництва є Канада, котра в 2019 році була визнана найкращою країною для такої діяльності. У першій п'ятірці серед лідерів також є Австралія, Бельгія, Сінгапур та Франція. Попри відсутність в Україні законодавчого визначення поняття та форм соціального підприємництва, воно продовжує розвиватися та реалізовувати свою чітко визначену соціальну місію.

Зараз діяльність суб'єктів господарювання у сфері соціального підприємництва актуалізувалася через запровадження воєнного стану, дефіцит фінансових ресурсів на покриття певних видатків державою, постійні та динамічно зростаючі потреби соціальної сфери, зростання рівня безробіття і бідності населення. Таку активізацію можна пояснити труднощами у влади з подолання тих обсягів соціальних проблем, які потребують негайного вирішення [8, с. 161] внаслідок негативної динаміки зростання кількості окремих соціальних ризиків.

Критеріями належності суб'єкта господарювання до соціального підприємства згідно з визначенням Європейської Комісії є прибуткова діяльність; чітка соціальна мета, що приносить користь суспільству; соціальна мета є пріоритетом при розподілі прибутку чи активів; незалежність від держави чи прибуткових організацій; інклюзивне управління – спільні та/або демократичні процеси прийняття рішень [6]. Тому соціальне підприємство відрізняється від інших суб'єктів господарювання тим, що визнає соціальний ефект власної діяльності прямим цілеспрямованим результатом, а не побічним продуктом установчої діяльності [17, с. 8].

Більшість задекларованих місій соціальних підприємств, котрі успішно функціонують в Україні, стосується сфери соціальної та економічної інтеграції осіб, віднесених до соціально незахищених верств [7] населення країни. Відповідно для віднесення бізнесу суб'єктів господарювання до категорії соціального, пропонують застосовувати два критерії: певний відсоток прибутку спрямовується на соціальну мету; певний відсоток працевлаштованих осіб відносяться до вразливих груп населення (особи з інвалідністю, внутрішньо переміщені особи, ветерани війни, одинокі матері); продукт чи послуга, котрі продукує таке підприємство, створює соціальну цінність, яку можна виміряти [1].

Зокрема, пекарня *Good Bread from Good People* заснована у 2017 році саме задля працевлаштування людей з ментальною інвалідністю. Перший період її діяльності характеризувався нестачею грошей, персоналу та постійною зміною локацій аж до появи корпоративних клієнтів. 09 березня 2022 р. компанія відновила виробництво на волонтерській основі. Спільними зусиллями команди, партнерів та небайдужих був створений *Good Bread Hub*, тобто 4-поверхова будівля площею 1 000 м² з пекарнею, лекторієм, офісами, столярнею та художньою майстернею, на ремонт якого інвестували майже 5 млн грн. Хаб створено для людей з інвалідністю. Команда *Good Bread* із 40 осіб випікає 2 000 хлібин на день. З часу початку війни вдалося приготувати та передати понад 400 тис. хлібин для жителів деокупованих та прифронтових територій. Команда продовжує пошук нових моделей бізнесу та пошук фінансів для будівництва нового простору площею 3000 м² [4].

Відомий український бренд *MUST HAVE*, замість суконь, у 2022 році розпочав шити розвантажувальні жилети та балаклави (понад 6 тис. розвантажувальних жилетів, 4 тис. балаклав). Жінкам, які вимушено покинули свої домівки в областях, де велися активні бойові дії, безкоштовно надавали набір необхідного одягу на перший час (футболка, флісові штани, худі) на суму понад 600 тис. грн [5].

Завдяки голові правління ГО «Гармонія» та керівниці проєкту Людмилі Нецкіній поблизу центрального входу найбільшого ТРЦ «Мегапол» у Вінниці розташований кавовий острівець, який функціонує в рамках соціального проєкту «Кульбабка». Його власник встановив пільгу на оренду в сумі 1 грн/міс. за квадратний метр, тому «Кульбабка» платить щомісяця за 3,2 м² площі 3,20 грн. Покупців обслуговують троє працівників з інвалідністю з порушенням опорно-рухового апарату. Вони працюють два дні на тиждень, позмінно із 9 до 21 години. Крім кави, реалізують продукцію від соціального підприємства ветеранів АТО, яке працює на власній пасіці та виготовляє для продажу мед і цукерки, які самостійно виготовляють [25].

Lady Di Atelier — перше інклюзивне ательє в Україні, котре під час працевлаштування надає перевагу людям з інвалідністю [22].

У Вінниці Асоціація захисту прав та допомоги людям з інвалідністю «Відкриті серця» створила в 2021 році на базі соціальних майстерень, котрі працюють ще з 2011 року, тепличне господарство та працевлаштувала 16 осіб з числа молоді з важкою формою інвалідності [24].

Вибір організаційно-правової форми такого підприємства часто обумовлений сукупністю суб'єктивних можливостей суб'єкта господарювання та об'єктивною дійсністю. Правильний її вибір надає засновнику суб'єкта господарювання додаткові інструменти для здійснення ним своїх планів з розвитку та захисту власного бізнесу [48, с. 144, 150]. Тому надзвичайно важливим в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення є не лише нормативне закріплення соціальної спрямованості діяльності саме таких суб'єктів господарювання, але й чітке нормативне регулювання діяльності соціальних підприємств, з урахуванням кращих європейських та світових практик, адже досі в українському законодавстві не визначено ні їхнього поняття, ні процедури створення та діяльності, хоча такі неодноразові спроби вже були. Так, у 2016 році під соціальним підприємством пропонували розуміти такий суб'єкт господарювання, котрий утворений юридичною та/або фізичною особою, пріоритетом діяльності якого є досягнення соціального результату, зокрема, у сфері охорони здоров'я, освіти, науки, культури, довкілля, надання соціальних послуг та підтримки соціально вразливих груп населення (безробітних, малозабезпечених, осіб похилого віку, осіб з інвалідністю та інших визначених законом категорій). Рішення щодо надання такого статусу мала б приймати Міжвідомча комісія з питань державної підтримки соціальних підприємств за певними, визначеними законом критеріями, зокрема, щодо забезпечення робочим місцем особи, віднесеної до соціально вразливої верстви населення, частка зайнятості яких становить не менше половини загальної кількості працюючих у суб'єкта господарювання; надання соціальних послуг за умови, що більше половини їхніх отримувачів є незахищені верстви населення; забезпечення робочим місцем та надання соціальних послуг особам із соціально

вразливих верств населення, якщо частка їх зайнятості становить не менше 30% загальної кількості працюючих та не менше 30% отримувачів соціальних послуг відповідно; виробництво та реалізація продукції підприємства особам із числа соціально вразливих за цінами собівартості продукції; інвестиції в соціально-значимі проекти [42]. Однак, наприкінці серпня 2019 року, запропонований ще у 2016 році проєкт був відкликаний. Існує позиція, що основною складністю при його розгляді, як і попередніх аналогічних проєктів з розвитку соціального підприємництва, стали побоювання щодо ризиків, пов'язаних із запровадженням певних податкових пільг [1].

Водночас економічні, політичні та соціальні реалії сьогодення зумовлюють необхідність трансформації соціального підприємництва від благодійності до рівня саме соціальних підприємств, які не лише будуть джерелом забезпечення матеріальних потреб осіб, не здатних конкурувати на ринку праці, але й сприятимуть вирішенню різних актуальних соціальних завдань. Становлення таких підприємств повинно забезпечуватися лише через комплекс правових, економічних та ідеологічних гарантій з боку держави та суспільства [28, с. 81].

Інститут соціального підприємництва в умовах перехідних економік та трансформаційних пандемічних та військових криз має суттєвий потенціал для виконання соціальної функції держави, забезпечення соціальних прав та свобод населення, економічного розвитку країни та виконання міжнародних глобальних завдань сталого розвитку [19].

Так, Національною стратегією сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки одним із пріоритетних стратегічних завдань держави за напрямом «Стимулювання участі інститутів громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України» є розвиток соціального підприємництва шляхом створення належних умов для його розвитку як медіатора у розв'язанні суспільних проблем; поширення моделі та кращих практик соціального підприємництва на соціокультурну сферу з метою підвищення її життєздатності; сприяння просуванню та заохоченню змін соціального характеру та позитивних моделей поведінки шляхом розширення мікрофінансових стимулів; створення гнучких та ефективних податкових умов для ведення цього напрямку підприємництва [37].

Згідно з Державною стратегією регіонального розвитку на 2021–2027 роки, серед заходів із забезпечення і стимулювання розвитку малого та середнього підприємництва, створення стабільного та сприятливого середовища для започаткування і ведення підприємницької діяльності задекларовано надання державної підтримки розвитку саме такого підприємництва через компенсацію відсотків за кредитами для тих малих та середніх підприємств, котрі створюють робочі місця, зокрема для жінок, осіб з інвалідністю, внутрішньо переміщених осіб. Задекларовано створення об'єктів інфраструктури підтримки малого та середнього підприємництва (зокрема: бізнес-інкубаторів, коворкінг-центрів, центрів підтримки бізнесу, стартап-центрів), запровадження додаткових програм доступу до фінансування (мікрогранти) для малого та середнього підприємництва, розроблення та впровадження дієвого механізму підтримки стартап-компаній [15]. Водночас на виконання зазначених стратегічних і програмних документів не визначено і не впроваджено дієвих правових механізмів їх виконання. Хоча концепція соціального підприємництва фактично отримала свій розвиток зі створенням в Україні у 2010 році консорціуму «Сприяння розвитку соціального підприємництва в Україні», до якого увійшли Фонд «Східна Європа», Міжнародний фонд «Відродження», комерційний банк «Ерсте Банк» та міжнародна аудиторська компанія «PWC» [35].

Невизнання соціального підприємництва на законодавчому рівні наразі унеможливило прийняття ефективних та цілісних програм, організацію його підтримки та розвитку, зокрема і внаслідок відсутності будь-яких комплексних програм, спрямованих на врегулювання відносин у цій сфері на рівні держави [32, с. 124]. Зважаючи на відсутність в Україні основоположного Закону про соціальне підприємництво та спеціального нормативно-правового регулювання, при створенні організаційно-правової моделі соціального підприємства в Україні доцільно використувати позитивний європейський досвід правового регулювання їхньої діяльності. Перспективним напрямком у створенні та розвитку нормативної бази повинно стати удосконалення правового регулювання процесів їх створення, діяльності та ліквідації, а також врахування можливих некомерційного і комерційного статусів соціального підприємства [14, с. 71].

Вчені-юристи пропонують визнати за соціальним підприємництвом поліаспектну роль як інструмент підвищення підприємницької активності; інститут громадянського суспільства та засіб самоорганізації осіб для вирішення нагальних соціальних проблем; основи для побудови соціальної держави [34, с. 256]. Як інститут економічної системи воно є таким видом підприємництва, котрий сприяє підвищенню економічного потенціалу та втіленню підприємницької

ініціативи. Як інститут соціальної системи, соціальне підприємництво спрямоване на самоорганізацію індивідів для спільного вирішення проблем певної громади, адже на місцях проблеми та потреби громади є набагато очевиднішими [34, с. 255].

Соціальне підприємництво визначають через господарську діяльність соціально орієнтованого суб'єкта, мета якої полягає в забезпеченні сталого розвитку громади, вирішенні або пом'якшенні наявних у суспільстві конфліктів, що здійснюється із застосуванням бізнес-підходів, інновацій, використанням комерційних методів задля створення соціального ефекту [12]. Воно є тим видом діяльності, який сприяє підвищенню рівня суспільного добробуту населення [13, с. 35], тобто є тим бізнесом, прибуток якого використовують на створення нових робочих місць, професійну підготовку або перепідготовку працівника чи потенційного працівника або ж на користь жителів місцевої громади (соціально незахищених дітей, осіб похилого віку, громадських, місцевих чи спортивних установ тощо) [8, с. 161].

Соціальне підприємництво є сучасною, стійкою та ефективною формою соціально-економічних відносин, яка сприяє прогресивному розвитку суспільства, створює додаткові можливості для місцевих громад забезпечувати власну економічну стабільність, самостійність і добробут [44]. Його визначають як соціальний феномен, котрий, використовуючи бізнес-підходи, сприяє соціальним змінам на рівні громади шляхом залучення до взаємодії ключових партнерів та створює унікальну можливість поєднати соціальну місію з бажанням заробляти гроші, надавати певні послуги та продавати товари [27]. В умовах сьогодення воно є певною позитивною реакцією на необхідність вирішення нагальної соціальної проблеми, яка потребує швидкого й інноваційного рішення, консолідації емоційного та інтелектуального людського ресурсу [16].

Основними критеріями для віднесення суб'єктів господарювання до тих, хто займається соціальним підприємництвом, визначено такі: його соціальна спрямованість, фінансова незалежність, прибуткова та інноваційна бізнес-діяльність, поширення досвіду з метою соціальної згуртованості громади [40].

Соціальне підприємництво створює певну соціальну цілісність соціального спрямування, тобто користь для суспільства, завдяки вирішенню конкретної соціальної проблеми [52]. Також існує позиція, що воно не є достатньо розвиненим видом через відсутність стартового капіталу; необізнаність населення щодо його сутності та механізму діяльності; відсутність законодавчої бази, яка б регулювала діяльність у цій сфері [57, с. 77].

Відповідно до Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року, під ним розуміють відповідальну поведінку суб'єкта господарювання за вплив його рішень і дій на суспільство, навколишнє природне середовище, задля сталого розвитку суспільства, зокрема забезпечення добробуту населення [43].

Підприємництво в соціальній сфері слід визначити як діяльність, пов'язану із здатністю фізичних чи юридичних осіб як суб'єктів господарювання нагромаджувати необхідні ресурси для капіталізації нових, з появою можливостей, впровадженням нових технологій, а також із виявлення незайнятих ринкових ніш, упровадження нових форм і методів управління розвитком цього напрямку діяльності. За таких умов зазвичай воно тісно прив'язане до місцевих умов і має регіональний характер [38, с. 297–298]. Місцеві громади отримують користь від такої діяльності соціального підприємництва завдяки наданню послуг у новий спосіб та задоволенню потреби громади; створенню робочих місць; забезпеченню професійного зростання працівників задля подальшого працевлаштування за сучасних ринкових умов; розвитку громади, залученню до громадського життя соціально вразливих груп населення; розширення активності кількості громадян, які можуть самостійно розв'язувати свої проблеми та брати відповідальність за своє життя; посилення уваги до соціально незабезпечених груп населення, не стільки надаючи їм благодійну допомогу, скільки забезпечуючи їх корисною соціально значущою роботою; відроджувати певні території та поліпшувати їхню соціальну інфраструктуру [27]. Так, компанія *Pollardi Fashion Group* не лише продовжила в повному складі працювати з початку оголошення воєнного стану, але й почала допомагати військовим у виготовленні бронежилетів та закупівлі військової форми. Спільно з бізнесом міста Хмельницького щоденно, протягом тривалого часу організовували харчування для 1,5 тис. ВПО в одному з ресторанів, надавали допомогу з пошуку постійного житла. На новостворені виробничі потужності компанії працевлаштували частину внутрішньо переміщених жінок та продовжують надавати робочі місця на швейному виробництві [58]. Виробництво бренду *WONA Concept* у Львові за першої змоги навесні 2022 року поновило роботу та облаштувало прихисток для внутрішньо переміщених осіб зі спальними місцями та кухнею.

На його території розташовувався волонтерський штаб, який приймав гуманітарну допомогу. Отримані лікарські засоби надсилали за потреби в різні міста країни [58].

Саме соціальне підприємництво дозволяє створити в умовах воєнного стану робочі місця та реалізувати свої соціальні ініціативи. Для пошиття жіночої військової форми, якої не передбачалося з часу створення українського війська, лекала за власною ініціативою розробляє Ужгородська фабрика ПрАТ «Ужгородська швейна фабрика» спільно з ГО «Землячки». Пошиттям форми забезпечує Харківська фабрика «Lar», яка реорганізувала цех, аби її працівники не втратили роботу попри війну та постійні обстріли [29].

Компанії «Укрпошта» та «Нова пошта» після звільнення територій з-під російської окупації за першої нагоди запровадили надання послуг з поштового сервісу через мобільні відділення у звільнених населених пунктах Харківщини, Донеччини та Херсонщини [59] фахівцями з відповідною кваліфікацією.

Його зміст як міждисциплінарного явища можливо визначити через функціональні ознаки: механізм вирішення соціальних проблем суспільства; форму зайнятості та сферу працевлаштування; спосіб забезпечення соціального захисту; засіб громадського залучення (залучення особи до участі в соціальних ініціативах на волонтерських засадах, об'єднання громад навколо соціальних проблем); спосіб соціального включення (подолання соціальної ізоляції) та адаптації (працевлаштування осіб з інвалідністю, безробітних, представників груп ризику); один із шляхів реформування сектору державних соціальних послуг; форму волонтерства; можливість забезпечення суспільно необхідними проте низькорентабельними соціальними послугами (по ява нових видів соціальних послуг, які залишаються поза увагою звичайного бізнесу у зв'язку з малоприбутковістю, непопулярністю, відсутністю належної професійної підготовки фахівців); спосіб зниження фінансового навантаження на місцевий бюджет [47, с. 31]. Підприємств з Рівного завдяки грантовій програмі «Робота відкрив швейну компанію, яка спеціалізується на пошитті військової форми для жінок. До війни він займався пошиттям чоловічого військового одягу [18].

Різновидом соціального підприємництва можна вважати інклюзивне підприємництво, тобто діяльність підприємств, установ та організацій різних форм власності, які створюють можливості для реалізації потенціалу всіх членів суспільства, незалежно від їхніх фізичних, інтелектуальних, культурних, мовних, національних та інших особливостей, зокрема соціально вразливих верств населення – осіб з інвалідністю, малозабезпечених, молоді, осіб похилого віку, жителів сільської місцевості, представників національних меншин, ЛГБТ-осіб, мігрантів та внутрішньо переміщених осіб, учасників бойових дій та ветеранів АТО [20, с. 116]. Інклюзивний бізнес водночас є економічно доцільною схемою ведення підприємницької діяльності, котра визначає малозабезпечене населення як споживачів, покупців (соціальна крамниця), працівників, виробників, підприємців та забезпечує взаємовигідний розвиток для всіх її учасників. Основною метою їх функціонування і розвитку є вирішення основної соціальної проблеми, тобто підвищення рівня добробуту населення [3, с. 14].

Аналіз наукових підходів дозволяє виділити такі його види: 1) молодіжне підприємництво – це підприємницька діяльність, яку здійснюють особи від 18 до 35 років задля максимальної реалізації свого потенціалу та досягнення індивідуальної та суспільної користі; 2) жіноче підприємництво – діяльність, яку здійснюють жінки задля максимальної реалізації свого потенціалу, пошуку балансу між роботою та родиною та досягненню як індивідуальної, так і суспільної користі; 3) «срібне» підприємництво – це діяльність, яку здійснюють особи після виходу на пенсію з метою реалізації свого потенціалу та досягнення як індивідуальної, так і суспільної користі; 4) кроскультурне підприємництво – діяльність, що здійснюється мігрантами та внутрішньо переміщеними особами з метою їх адаптації до нового середовища, способу життя та досягнення індивідуальної та суспільної користі; 5) ветеранське підприємництво – це діяльність, яку здійснюють ветерани та учасники АТО з метою адаптації до мирного життя та досягнення як індивідуальної, так і суспільної користі [20, с. 117–118].

Одним із сучасних інструментів такої взаємодії, перевірених світовою практикою, є здійснення соціально-інноваційної підприємницької діяльності, значна частина доходів від якої спрямовується на вирішення соціальних проблем. Такого роду діяльність, як шлях подальшої професійної самореалізації ветеранів війни, вбачається як дієвий інструмент їх подальшої соціальної реінтеграції [39]. Завдяки такій діяльності можливе об'єднання всіх чинників успішної реінтеграції, котрі зможуть мати вияв завдяки виконанню певної соціальної місії у процесі успішної їх реінтеграції та/чи членів їхніх сімей завдяки сталості її впливу. Тому доцільним є нормативне визнання соціального підприємництва як детермінанта їх успішної реінтеграції та з'ясування

їхніх соціально-психологічних особливостей як суб'єктів розвитку соціального підприємництва [36, с. 276]. Як свідчить досвід США, більшість ветеранів, котрі припинили військову службу, зайняті в малому та середньому бізнесі, сплачують найбільше податків, працевлаштовують осіб, генерують великий оборот коштів, отримують підтримку на рівні держави через програми малого ветеранського підприємництва задля розвитку середнього класу і демократії [26].

Проведене *Megaphone of Main Street: Unsung Entrepreneurs* опитування за участі понад 3 тис. підприємців країни показало, що 9,1% малих підприємств США належать ветеранам, котрі генерують 1 трлн доларів щорічних надходжень та надають роботу майже 6 млн осіб [49]. Найпопулярнішими галузями для їхньої діяльності є нафта та газ, фінанси, професійні послуги, виробництво, будівництво та транспорт. Згідно зі статистикою формування бізнесу Бюро перепису населення США, найбільше типів нових підприємств у період із 2020 по 2021 роки створені в роздрібній торгівлі, професійних послугах, будівництві, транспортуванні. Найменше володіють бізнесом у сферах мистецтва, розваг, освіти та харчування [2]. Наразі у США реалізують окремі спеціалізовані програми *Boots to Business* та *Veterans Business Outreach Center*, котрі надають ветеранам необхідні ресурси та підтримку для розвитку їхнього бізнесу та включають не тільки навчання та консультації, але й активне сприяння у створенні мережі контактів та обміні досвідом між ветеранами-підприємцями. Такі ініціативи, як *National Veterans Small Business Week*, сприяють об'єднанню спільного ветеранів-підприємців та створенню умов для їхнього професійного розвитку та взаємодопомоги [33].

Інституційна мережа впровадження політики розвитку ветеранського бізнесу в Хорватії була впроваджена з прийняттям Закону про ветеранське підприємництво та розвиток малого бізнесу 1999 року. Управління розвитком бізнесу ветеранів керує асоційований адміністратор, котрий відповідає за формулювання, виконання та просування політик і програм Адміністрації малого бізнесу (SBA) в частині надання допомоги підприємствам, що належать чи є підконтрольними ветеранами та особам з інвалідністю внаслідок військової служби (ветерани малого підприємництва). З 1999 року в Хорватії функціонує Національна корпорація розвитку бізнесу ветеранів [49]. Цікавим є досвід Міністерства у справах ветеранів Республіки Хорватія, котре зосереджує свою діяльність на покращенні умов для працевлаштування ветеранів, пристосування їхньої здатності до праці з урахуванням викликів ринку праці, на підтримці відкриття власної справи, зокрема підприємства або заняття сільськогосподарським виробництвом. Спеціальним законодавством Хорватії особливою моделлю соціального підприємництва визнано ветеранську соціально-трудова спілку, дві третини колективу якої мають складати представники ветеранів, інвалідів війни та членів їхніх родин [30].

Для активізації розвитку соціального підприємництва в Україні науковці пропонують різні заходи, серед яких, зокрема, виокремлюють допомогу від держави в частині створення сприятливої державної політики, надання програм підтримки розвитку соціальних підприємств [11]; розробку за участі держави комплексу стимулів та заходів задля поширення і популяризації в суспільстві соціально відповідальної поведінки [31, с. 301]; прийняття окремого закону в цій сфері [21, с. 183], здійснення заходів із державного стимулювання розвитку; надання преференцій в оподаткуванні та кредитуванні; страхування ризиків; проведення інформаційно-роз'яснювальної політики серед населення про переваги саме цього напрямку господарської діяльності [23, с. 49].

На думку Т. І. Лункіної, «соціальне підприємництво в майбутньому (за умови свого розвитку) спроможне скласти конкуренцію традиційному бізнесу завдяки стійким конкурентним перевагам та соціальним цілям» [31, с. 301]. Можливими та найбільш ефективними механізмами державної підтримки соціального підприємництва повинні стати пільгове кредитування в разі достатньої обґрунтованості проекту; наявність державних програм зі сприяння соціальним підприємствам; запровадження механізмів спільної участі держави та бізнесу в реалізації соціальних проєктів, наявність певних преференцій під час публічних закупівель [10, с. 32].

Висновки. Першочерговими завданнями держави в частині сприяння фінансової стабільності діяльності суб'єктів господарювання та зростання їхньої ролі у фінансуванні системи соціального забезпечення повинні стати розробка та прийняття законодавства щодо діяльності соціальних підприємств, оновлення податкового законодавства в частині пільгового оподаткування їхньої діяльності та діяльності тих суб'єктів господарювання, котрі спрямовують частину свого прибутку на організацію та фінансування заходів із соціального забезпечення, створення умов для розвитку ветеранського підприємництва як основи соціальної інтеграції та участі в суспільному житті. Зазначені заходи повинні враховувати європейські стандарти функціонування

суб'єктів господарювання, зокрема і соціальних підприємств, узгоджуватися з положеннями європейських соціальних стандартів та враховувати кращі зарубіжні практики в цій сфері.

Список використаних джерел:

1. Androshchuk B., Kornetskyu A. Sozialunternehmertum: Ein effektives Instrument zur Bewältigung sozialer Herausforderungen in der Ukraine? Ukraine-Analysen. Nr. 210, 13.12.2018. S. 17–23. Die Länder-Analysen. URL: <https://www.laender-analysen.de/ukraine/pdf/UkraineAnalysen210.pdf>.
2. Cities With the Most Veteran-Owned Businesses (25.05.2022). HireAHelper. URL: <https://www.hireahelper.com/lifestyle/cities-with-the-most-veteran-owned-businesses>.
3. Creating Value for all: Strategies for Doing Business with the Poor (July 2008). United Nations Development Programme. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/rw/RW_Creating_Value_for_All_Doing_Business_with_the_Poor.pdf.
4. Good Bread from Good People: про соціальне підприємництво, хліб на передову та відкриття інклюзивного хабу (20.11.2023; 15:00). AIN.UA. URL: <https://ain.ua/2023/11/20/good-bread-from-good-people-pro-soczialne-pidpryyemnytstvo-hlib-na-peredovu-ta-vidkrytya-inklyuzyvnogo-habu-u-stolytzi>.
5. MUST HAVE: розвантажувальні жилети для ЗСУ, безкоштовний одяг для українок, проблеми з постачанням тканин і нові колекції (01.07.2022; 12:00). AIN.UA. URL: <https://ain.ua/2022/07/01/must-have-rozvantazhuvalni-zhylety-dlya-zsu-bezkoshtovnyj-odyag-dlya-ukrayinok-problemy-z-postachannyam-tkanyn-i-novi-kolekcyi%ef%bf%bc>.
6. Social Enterprise in Europe: Developing Legal Systems Which Support Social Enterprise Growth (October 2015). European Social Enterprise Law Association. The International Center for Not-for-Profit Law. URL: https://www.icnl.org/wp-content/uploads/legal_mapping_publication_051015_web.pdf.
7. Social entrepreneurship in Ukraine. Economic and legal analysis EU4Youth – Unlocking the potential of young social entrepreneurs in Moldova and Ukraine, 2020. EU-funded Regional Communication Programme for the Eastern Neighbourhood. URL: https://euneighbourseast.eu/wp-content/uploads/2021/07/legal-report-in-ukraine_eunlocking_english_updated_1.pdf.
8. Белова М. В., Гусейнова С. З. Соціальне підприємництво як реалізація соціальної функції держави. Аналітично-порівняльне правознавство. 2022. № 5. С. 158–162. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.28>.
9. Бикова А., Воронова В. Соціальний пакет як інструмент мотивації працівників. Молодий вчений. 2019. № 1 (65). С. 205–208. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-1-65-46>.
10. Біла І. С., Шевченко О. О. Соціальне підприємництво – сучасний тренд економічного розвитку. Наукові записки НаУКМА. Економічні науки. 2021. Т. 6, вип. 1. С. 28–33. <https://doi.org/10.18523/2519-4739.2021.6.1.28-33>.
11. Білик О. І., Корецька Т. М. Перспективи розвитку соціального підприємництва в Україні. Ефективна економіка. 2020. № 1. URL: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.1.67>.
12. Гаранчевська І. А., Кривов'язюк І. В. Стратегічні напрями розвитку соціального підприємництва в Україні. Проблеми системного підходу в економіці. 2018. Вип. 2. С. 41–47. URL: http://psae-jrnl.nau.in.ua/journal/2_64_2018_ukr/7.pdf.
13. Гнатєва Т. М. Соціальна відповідальність бізнесу як інструмент ефективності корпоративної стратегії. Вісник Чернігівського державного технологічного університету. 2014. № 2 (74). С. 35–44. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vcndtue_2014_2_6.
14. Голубка О. Я., Біланич Л. В. Аналіз правової бази розвитку соціального підприємництва в Україні і Єврозоні та її порівняння. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка». 2016. Вип. 2 (48). С. 66–73.
15. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки. Затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 р. № 695. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF>.
16. Добрава Н. В. Соціальне підприємництво. Економічні інновації. 2015. Вип. 59. С. 112–117. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecinn_2015_59_15.
17. Долуда Л., Назарук В., Кірсанова Ю. Соціальне підприємництво. Бізнес-модель. Рес-трація. Оподаткування. Київ : Агентство «Україна», 2017. 92 с.

18. «Робота: підприємець з Рівного налагодив пошиття військової форми для жінок (21.11.2022; 14:40). Міністерство економіки України. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=43e97743-4e75-42d0-b61f-f439735d0394&title=Robota>.

19. Жаровська І. М. Інститут соціального підприємництва: юридичне загальнотеоретичне тлумачення. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 10. С. 31–33. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/3>.

20. Жуковська А. Ю. Наукові детермінанти інклюзивного підприємництва. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм. 2020. № 12. С. 113–120. <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2020-12-11>.

21. Завадських Г. М., Тебенко В. М. Практичні аспекти становлення соціального підприємництва в Україні. БізнесІнформ. 2020. № 11. С. 177–184. <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-11-177-185>.

22. Зіганшина А. Ляховенко Ірина: «Lady Di Atelier розвінчує міф про те, що соціальне підприємство – це неприбутковий бізнес» [Інтерв'ю] (30.12.2021; 08:51). Національний університет «Львівська політехніка». URL: <https://lpnu.ua/news/iryna-liakhovenko-lady-di-atelier-rozvinchuie-mif-pro-te-shcho-sotsialne-pidpriemstvo-tse>.

23. Ільченко В. М. Соціальне підприємництво як індикатор свідомості суспільства. Економічний простір. 2022. № 178. С. 46–50. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/178-7>.

24. Інклюзивні теплиці: як на Вінниччині люди з інвалідністю стають аграріями. Громадська організація «Криголам». URL: <https://shotam.info/inkliuzivni-teplytsi-ia-k-na-vinnichchini-lyudy-z-invalidnistiu-staiut-ahraryami>.

25. Кавовий острівець інклюзії. Як у Вінниці люди з інвалідністю займаються бізнесом. Громадська організація «Криголам». URL: <https://shotam.info/kavovuy-ostrivets-inkliuzii-yak-u-vinnitsi-lyudy-z-invalidnistiu-zaymaiutsia-biznesom/>.

26. Калмикова Н. Ветеранам у США належать понад 2,5 млн компаній, які генерують \$1 трлн на рік. Як Україна може навчитись у Штатів підтримувати ветеранське підприємництво (09.04.2023; 09:06). Forbes.ua. URL: <https://forbes.ua/leadership/veteranam-v-ssha-nalezhat-ponad-25-mln-kompaniy-yaki-1-trln-na-rik-yak-ukraina-mozhe-navchitis-u-shtativ-pidtrimuvati-veteranske-pidpriemnistvo-09042023-12906>.

27. Кіреєва О. Б. Соціальне підприємництво як інструмент державної соціальної політики. Публічне адміністрування: теорія та практика. 2011. Вип. 2 (6). URL: [www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-02\(6\)/11kobdsp.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-02(6)/11kobdsp.pdf).

28. Косович Б. І. Соціальне підприємництво в Україні: актуальні питання становлення. Економіка та держава. 2020. № 3. С. 77–81. <https://doi.org/10.32702/2306-6806.2020.3.77>.

29. Кречетова Д. Волонтери запускають пошив військової жіночої форми з урахуванням особливостей фізіології (28.10.2022). Українська правда. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/10/28/251046>.

30. Левченко О. Як підтримувати ветеранський бізнес: досвід Хорватії після Війни за незалежність (26.06.2021; 08:00). Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2021/06/26/7298505>.

31. Лункіна Т. І. Соціальне підприємництво в Україні як сучасний тренд розвитку: особливості, фінансові аспекти. Інфраструктура ринку. 2020. Вип. 39. С. 297–303. <https://doi.org/10.32843/infrastruct39-49>.

32. Любчич А. М., Водорезова С. Р. Соціальне підприємництво як вид соціальних інновацій: правовий аспект. Сучасні проблеми права та інноваційної економіки : зб. наук. пр. НДІ ПЗІР НАПрН України № 3 за матеріалами інтернет-конференції, 26 березня 2021 р. Харків : НДІ ПЗІР НАПрН України, 2021. С. 119–126.

33. Матяш О. Законопроект про ветеранське підприємництво в Україні: шлях до підтримки та розвитку (28.11.2023; 14:35). Главком. URL: <https://glavcom.ua/columns/olex-matiash/zakonoprojekt-pro-veteranske-pidpriemnistvo-v-ukrajini-shljakh-do-pidtrimki-ta-rozvitku-971336.html>.

34. Михайліна Т. В., Гоцуляк Ю. В., Гель А. П. Роль соціального підприємництва у побудові соціальної держави. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право». 2022. Т. 2, Вип. 72. С. 252–256. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.72.79>.

35. Мокій А. І., Дацко О. І. Розвиток соціального підприємництва у контексті зміцнення економічної безпеки депресивних територій. Економічна безпека і підприємництво. 2014. № 1 (53). С. 155–166. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchtei_2014_1_22.

36. Нагорна Н. С., Максьом К. В. Соціальне підприємництво як детермінанта реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей. Габітус. 2022. Вип. 36. С. 272–276. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.45>.
37. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки. Затв. Указом Президента України від 27.09.2021 р. № 487/2021. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021>.
38. Панухник О., Федотова Я., Голич Н. Особливості розвитку соціального підприємництва на місцевому рівні. Соціально-економічні проблеми і держава. 2021. Вип. 2 (25). С. 296–304. URL: <https://doi.org/10.33108/sep2022.02.296>.
39. Петрик О. Л. Соціальне підприємництво як інструмент державної підтримки реінтеграції військовослужбовців та ветеранів АТО/ООС: нормативно-правовий аспект. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування. 2022. № 6. <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2022-6-02-02>.
40. Полякова О. М. Концепція соціального підприємництва в українському контексті. Вісник економіки транспорту і промисловості. 2016. № 56. С. 176–182. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vetr_2016_56_25.
41. Про недержавне пенсійне забезпечення. Закон України від 09.07.2003 р. № 1057–IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. №№ 49–51. Ст. 376.
42. Просоціальні підприємства. Проект Закону України, зареєстр. за № 2710 від 23.04.2015 р. Верховна Рада України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54903.
43. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.01.2020 р. № 66–р. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-%D1%80>.
44. Сабецька Т. Економічний зміст та історія розвитку соціального підприємництва Економіка та суспільство. 2023. № 48. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-48-44>.
45. Синчук С. М. Про можливість договірної регулювання відносин соціального забезпечення в Україні. Сфера дії трудового права та права соціального забезпечення : матер. V Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 жовтня 2016 р.) / за заг. ред. К. Ю. Мельника. Харків : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2016. С. 338–342.
46. Согула О. В. Соціальне підприємництво як інноваційна модель розвитку економіки. Ефективна економіка. 2013. № 4. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1988>.
47. Соціальне підприємництво та соціально відповідальний бізнес в системі забезпечення соціальної безпеки населення / Н. В. Коленда, А. М. Колосок, А. О. Черчик, Л. М. Черчик. Луцьк : Терен, 2017. 136 с.
48. Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін / Свинчук А. А., А. О. Корнецький, М. А. Гончарова та ін. Київ : Вінея, 2017. 188 с.
49. Сприяння розвитку бізнесу ветеранів: досвід США (огляд інструментів і політик). Аналітична довідка / Відділ навчально-аналітичної роботи Українського ветеранського фонду Міністерства у справах ветеранів. Ветеранський фонд. URL: https://veteranfund.com.ua/analitics/facilitating_veteran_business_development.
50. Тараненко Л. С., Чудик-Білоусова Н. І. Трудовий договір як регулятор відносин у сфері соціального забезпечення в сучасних умовах. Держава та регіони. Серія: Право. 2023. № 1 (79). С. 62–69. <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2023.1.10>.
51. Татаренко Г. В. Договірне регулювання пенсійного забезпечення в Україні. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Луганськ, 2009. 24 с.
52. Терещенко Д. А. Державно-приватне партнерство як механізм стимулювання розвитку людського капіталу. Теорія та практика державного управління. Харків : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2020. № 1 (68). С. 53–61. <https://doi.org/10.34213/tp.20.01.07>.
53. Тимофіїв Р. М. До питання про добровільне медичне страхування як форму участі роботодавця у недержавному соціальному захисті працівників. Соціально-економічні і правові підстави вдосконалення трудового законодавства на сучасному етапі : матер. Міжн. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 21 жовтня 2016 р.). Хмельницький : Хмельницький ун-т управління та права, 2016. С. 297–303.
54. Тимофіїв Р. М. Роботодавець як суб'єкт соціального захисту працівників. Дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2019. 226 арк.

55. Трудове право України. Академічний курс / за заг. ред. Н. М. Хуторян. Київ : А.С.К., 2004. 608 с.
56. Чудик-Білоусова Н. І. Роль бізнесу у формуванні системи недержавного соціального забезпечення в умовах глобалізації. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2022. № 5. С. 51–59. <https://doi.org/10.32782/39221353>.
57. Юрченко О. А., Свирида О. А Соціальні підприємства в Україні: стан і проблеми розвитку. Цифрова економіка та економічна безпека. 2022. Вип. 3 (03). С. 74–78. <https://doi.org/10.32782/dees.3-13>.
58. Як весільні бренди допомагають Україні під час війни (20.04.2022). Vogue. URL: <https://vogue.ua/article/wedding/Brend/yak-vesilni-brendi-dopomogayut-ukrajini-pid-chas-viyuni-48335.html>.
59. Янько А. Бізнес під час війни: реакції на ініціативи брендів (01.12.2022). YouScan. URL: <https://youscan.io/ua/blog/biznes-pid-chas-viini-yak-ukrayinci-reaguyut-na-iniciativi-brendiv>.